

ІНСТИТУТ КОНТРОЛЬНО-НАГЛЯДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СФЕРІ НАДРОКОРИСТУВАННЯ В ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIV – ПОЧАТОК XVI СТ.): ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

INSTITUTE OF CONTROL AND SUPERVISION ACTIVITIES IN THE FIELD OF SUBSOIL USE DURING THE STAY OF UKRAINIAN LANDS IN LITHUANIA AND POLAND (SECOND HALF OF THE XIV – EARLY XVI CENTURY): HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Мачуська І.Б., к.ю.н.,

доцент кафедри цивільного та трудового права

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

У статті досліджуються питання правового регулювання, управління, контролю і нагляду у сфері надрокористування в період перебування українських земель у Литовсько-Польську добу (друга половина XIV – початок XVI ст.).

Досліджено, що у зв'язку із занепадом Київської Русі та Галицько-Волинського князівства (середини XIV ст.), західноукраїнські землі переходять під владу кількох держав: Польщі, Угорщини і Литви. Зазначено, що українські землі з другої половини XIV ст. опиняються під владою Великого князівства Литовського. Досліджено, що Велике князівство Литовське являло собою могутню східноєвропейську державу з розвинутою економікою та правовою системою.

Встановлено, що законодавчі акти Великого князівства Литовського базувались на українських традиціях «звичаєвого права» та нормах «Руської правди». Досліджено, що на формування правових норм Великого князівства Литовського вплинуло прийняття Литовських Статутів. Автором доведено, що норми Статутів не містили положення щодо права власності на надра, оскільки земля розглядалась як єдиний інтегрований природний об'єкт.

Зазначено, що внаслідок укладання Люблінської Унії 1569 р., що **об'єднала Польське королівство і Велике князівство Литовське**, утворюється нова держава – Річ Посполита, до складу якої приєднуються українські землі.

Досліджено, що період перебування українських земель у складі Річі Посполитої позначився вдосконаленням законодавства кодифікацією, зокрема у сфері надрокористування. Автором встановлено, що нарівні з правовим регулюванням гірничих відносин у Річі Посполитій формувалася інститут контрольної-наглядової діяльності. Відповідно до положень Гірничого статуту встановлювався перелік осіб, що здійснювали контроль і нагляд на гірничому підприємстві.

Автором зроблено висновок, що період перебування українських земель у складі Литви та Польщі значно вплинув на розвиток правового регулювання гірничих відносин, а також формування інституту контрольної-наглядової діяльності.

Ключові слова: надра, надрокористування, корисні копалини, гірничі відносини, охорона та використання надр, управління та контроль у сфері надрокористування.

The article examines the issues of legal regulation, management, control and supervision in the field of subsoil use during the stay of Ukrainian lands in the Lithuanian-Polish era (the second half of the fourteenth – early sixteenth century).

It is studied that in connection with the decline of Kievan Rus and the Galicia-Volyn principality (mid-fourteenth century), the western Ukrainian lands came under the rule of several states: Poland, Hungary and Lithuania. It is noted that the Ukrainian lands from the second half of the fourteenth century came under the rule of the Grand Duchy of Lithuania. It is studied that the Grand Duchy of Lithuania was a powerful Eastern European state with a developed economy and legal system.

It has been established that the legislative acts of the Grand Duchy of Lithuania were based on the Ukrainian traditions of “customary law” and the norms of “Russian Truth”. It has been studied that the formation of the legal norms of the Grand Duchy of Lithuania was influenced by the adoption of the Lithuanian Statutes. The author proved that the norms of the Statutes did not contain provisions on the right of ownership of subsoil, as the land was considered as the only integrated natural object.

It is noted that as a result of the conclusion of the Union of Lublin in 1569, which united the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, a new state was formed – the Polish-Lithuanian Commonwealth, which included the Ukrainian lands.

It is investigated that during the stay of Ukrainian lands in the Polish-Lithuanian Commonwealth, the codification legislation, including in the field of subsoil use, was affected by the improvement of the legislation. It was investigated that in accordance with the provisions of the Mining Charter, a list of persons who exercised control and supervision at the mining enterprise was established. It is noted that in accordance with the Mining Charter.

The author concludes that the period of stay of the Ukrainian lands in Lithuania and Poland significantly influenced the development of legal regulation of mining relations, as well as the formation of the institution of control and supervision.

Key words: mineral resources, subsoil use, minerals, mining relations, protection and use of mineral resources, management and control in the field of subsoil use.

Постановка проблеми. У сучасних умовах становлення України як правової держави особливого значення набуває вдосконалення правовідносин у сфері надрокористування. Надра відіграють особливу роль в економіці кожної держави, у тому числі України. Корисні копалини є одним із найважливіших елементів навколишнього природного середовища, що забезпечують розвиток та належну роботу більшості секторів економіки.

Виникнення та розвиток цивілізації безпосередньо пов'язані з використанням надр. Гірництво справило суттєвий вплив на історію суспільства, розвиток технічного прогресу [1, с. 135].

Доцільно погодитись із думкою В.І. Курило і О.П. Світличного, що на кожному етапі конкретних історично-кон-

кретних умов розвитку суспільних відносин формуються органи публічної влади, що одночасно зосереджують попередній досвід, який залежно від динаміки розвитку відносин суспільства може доповнюватися новими, при-татними саме цій системі регулювання – управлінськими відносинами [2, с. 150].

Протягом багатьох століть українські землі перебували під іноземним пануванням, що значною мірою вплинуло на розвиток та становлення права України. Особливого значення в контексті дослідження становлення інституту надрокористування набуває період Литовсько-Польської доби (друга половина XIV – початок XVI ст.ст.). Саме цей період позначився впливом європейських правових норм на розвиток українського законодавства, а також управлін-

ської та контрольної-наглядової діяльності у сфері надрокористування.

Аналіз останніх досліджень. Питання формування правового регулювання гірничих відносин, управлінської та контрольної-наглядової діяльності в Литовсько-Польську добу були предметом дослідження таких науковців, як Т.І. Бондарук, Ю.В. Білоусова, В.Д. Гончаренка, Н. Гірна, С.Д. Гринько, Х.В. Майкут, П.П. Музиченко, А.М. Мірошніченко, І.Р. Калаур, Р.С. Кірін, О.П. Письменной, А.Й. Рогожина, В.Я. Тація. Окремі аспекти правового забезпечення природних ресурсів досліджували В.І. Курило, О.П. Світличний.

Дослідження гірничих відносин у період Литовсько-Польської доби розглядалися у працях вчених, а саме: В.С. Білецького, А. Блануца, Д. Ващука, М. Грушевського, Г.І. Гойко, Ф. Дворнік, В. Косташука, О. Микулича, Н. Яковенко. Формування інституту надрокористування Литовсько-Польського періоду, також були предметом дослідження польського вченого С. Гайда (Stanisław Gajda).

Мета статті полягає в теоретичному дослідженні становлення та формування інституту контрольної-наглядової діяльності у сфері надрокористування у Литовсько-Польську добу (друга половина XIV – початок XVI ст. ст.).

Виклад основного матеріалу. Середина XIV ст. в історії України позначилася важливими соціально-політичними процесами, які призвели до значних змін у державному ладі і правових звичаях. Значна частина українських земель переживала цикл політичних, економічних, правових та соціальних трансформацій [3, с. 2]. Із занепадом Київської Русі та Галицько-Волинського князівства із середини XIV ст. західноукраїнські землі переходять під владу кількох держав: Галичина – Польщі, Закарпаття – Угорщини, Буковина – Молдавського князівства, Волинь – Литви [4, с. 225].

Утвердившись спочатку на Волині, з другої половини XIV ст. Литва розпочинає наступ на Подніпров'я. У 1362 р. литовський князь Ольгерд разом з українськими військами розгромив монголів на річці Сині Води. Ця перемога забезпечила перехід до складу Литви Київщини, Поділля, Чернігово-Сіверщини та Переяславщини. Результатом приєднання названих етнічних українських земель стало перетворення Литви на велику феодальну державу, де українці становили майже 90% населення [5, с. 167].

До складу Великого князівства Литовському (далі – ВКЛ) у другій половині XIV ст. перейшли землі Київщини, Поділля, Чернігово-Сіверщини та Переяславщини [5, с. 167].

Велике князівство Литовське у політичних поглядах було органічним продовженням державного ладу Київської Русі, дотримуючись гасла: «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати». Зокрема, М. Грушевський стверджував, що Литва зазнала українізації, це явище визначний історик назвав «рутенізацією» ВКЛ [6, с. 507]. У цьому контексті Н. Яковенко називає приєднання українських земель до Литви «тихою експансією» та «оксамитовим проникненням» [5, с. 195].

Законодавчі акти Великого князівства Литовського базувались на українських традиціях «звичаєвого права» та нормах «Руської правди» [7, с. 43].

За правом (ВКЛ) до нерухомого майна зараховувалися маєтки, землі, будівлі, ліси тощо [8, с. 114]. Основним об'єктом цивільного права була земля. Верховне право на володіння та розпорядження земельним фондом (ВКЛ) належало правителям. Усі типи відносин, пов'язані з триманням та володінням землею різним суспільними верствами ВКЛ, у тому числі шляхтою, базувалися на принципі військово-служилого землеволодіння [9, с. 107]. Відповідно до цієї політики, було збережено і адміністративно-територіальний поділ відносин щодо права власності, що існували в Київській Русі [10, с. 68–69]. На місцях зберігалась уся попередня система управління [4, с. 225].

На початку XV ст. законодавство ВКЛ зазнало змін у зв'язку із прийняттям Статутів, що стали однією із значних пам'яток права Литовського князівства. Цей період, на думку Д. Ващука, формується правова думка і правова культура держави [11, с. 138]. За формою систематизації Статут 1529 р. був зводом законів, який включав систематизоване земське і звичаєве право і низку кодифікованих нових норм права [12, с. 137]. Доцільно звернути увагу, що норми Статутів нагадували положення Руської Правди щодо використання земель. Норми Статутів також не містили положення щодо права власності на надра. Можна припустити, що земля розглядалась як інтегрований природний об'єкт, що включав як поверхню землі, так і територію підземного простору. Зокрема, статут 15 Литовського Статуту 1529 р. містить згадку про такі об'єкти права власності, як «імення, люди та землі» [13, с. 17].

Таким чином, на нашу думку, можна зробити висновок, що на у другій половині XIV ст., управлінська та контрольна-наглядова діяльність у сфері надрокористування не зазнала значних змін та зберігала всі попередні структури органів управління та контрольної-наглядової діяльності.

З метою аналізу контрольної-наглядової діяльності у сфері надрокористування у період перебування земель України в складі Польщі доцільно розглянути особливості правового регулювання та використання ресурсів надр.

Початок розвитку видобування корисних копалин у Польщі датується XI ст., що позначилось розробкою: кам'яного вугілля в Конецько-Стаховицькому р-ні, а з XIII ст. – у Верхній Селезії; міді у Свентокширських горах та у XV ст. – у Прикарпатті; золота при збагаченні руд – у Злоти-Сток [1, с. 113; 23].

З приєднанням до складу Польського королівства у 1349 р. території Галичини гірничо-видобувні промисли українських земель (нафти, земляної олії, скельної олії, кип'ячка, поркура, нафтової ропи (гора)) [14, с. 3–5].

Одним із головних напрямів гірничої галузі Польщі був видобуток солі, початок розробки якої датується 80-ми рр. XIII ст. Яскравим прикладом може слугувати шахта «Величка», що є однією з найвідоміших та найстаріших копалень Польщі. XIV ст. датується початок золотодобутку у Злотому Стоці, видобуток крейди у Холмі [1, с. 132].

На думку В. Косташук, період перебування українських земель під владою Речі Посполитої характеризується занепадом господарства у сфері надрокористування [15, с. 55]. У цьому контексті ми не можемо погодитись, на думку вченого, оскільки гірничої промисловості Польщі у середині значного XIV ст. досягла значного розвитку.

Правове регулювання гірничих відносин відіграло значну роль у законодавстві Польщі.

Відповідно до правових норм, що регулювали гірничі відносини, право на видобуток надр належало винятково королю (так звані «регалії») до 1573 р., тобто до прийняття ухвали Сейму під Каміоною (Kamionna) [14, с. 3–5].

З 1368 р. діяв виданий королем Казимиром Великим у 1368 р. «Гірничий статут», що врегулював правові питання організації та управління Краківськими копальнями солі, звільняв гірників від феодальної залежності та сприяв активному розвитку галузі [1, с. 210].

Внаслідок укладання Люблінської Унії 1569 р., що **об'єднала Польське королівство і Велике князівство Литовське**, утворюється нова держава – Річ Посполита. У цей період здійснюється кодифікація чинного законодавства [16, с. 143], в тому числі у сфері надрокористування, що позначилось виданням у 1505 р. Гірничого статуту. Цей документ закріплював поширений у ті часи у феодальній Європі принцип надрокористування – принцип гірничої регалії. У нормативному регулюванні відносин надрокористування Польщі він виражався через спеціальний податок до королівської казни (лат. regalis – «належне

королю»), який сплачував з огляду на регальне право відкривач корисних копалин для отримання права на їх видобування [17, с. 72]. Король надавав дозвіл («привілей») на розвідувальні роботи незалежно від того, на яких землях вони проводились. Особа, яка була першовідкривачем покладів корисних копалин, за умови сплати «ольбори» або гірничого чиншу до королівської казни набувала право на їх видобування. Тобто володіння та користування надрами здійснювалось особою, яка отримала відповідний королівський дозвіл на їх видобування (своєрідний аналог сучасної ліцензії) [18, с. 39–51].

Доцільно погодитись із думкою О.П. Письменної, що гірниче законодавство Польщі зазнало більш вдалих порівняно із загальним станом змін [19, с. 14].

Нарівні із правовим регулюванням гірничих відносин формувался інститут контрольно-наглядової діяльності.

Згідно із статутом, була встановлена адміністративна ієрархія, окреслені компетенції й права гірників та чиновників-контролерів [20]. Контроль та нагляд за діяльністю копальні здійснював соляний пристав – «жупник». Безпосередній нагляд за безпекою робіт здійснював піджупник. Жупник руський керував соляними копальнями в Червоній Русі (Галичині) [21, с. 84]. Надалі з розвитком економічних відносин та зміною влади (у 1573 р. обрано королем Польщі Генріха Валуа) принцип гірничої регалії замінюється принципом гірничої акцесії, відповідно до документа «Pacta conventa», за яким надра визнавалися приналежністю земельної ділянки. За цим принципом надра визнавалися частиною земельної ділянки та, відповідно, право на видобування корисних копалин належало власнику землі. Особливістю гірничих відносин вказаного періоду на території земель Польщі було те, що принцип гірничої акцесії діяв одночасно з принципом гірничої свободи, який в той же час був обмежений лише відносинами, пов'язаними з розвідкою корисних копалин, яка дозво-

лялась будь-якій особі на будь-яких землях, а принцип гірничої регалії був скасований [17, с. 58]. Таким чином, фактичне володіння надрами залишалось за гірничо-промисловиком, який отримав королівський дозвіл або ліцензію на право ведення гірничого промислу [18, с. 39–51].

Тобто польське законодавство, що діяло на українських землях, було головним чином орієнтоване на більш розвинуті в цій сфері західноєвропейські країни (Німеччину, Францію, Чехію, Угорщину), але застосування основних на той час принципів регулювання гірничої справи мало особливості. Гірниче законодавство поєднувало в собі форми як індивідуальних актів (жалувані грамоти, шляхетські привілеї), так і положення загальних норм, які з часом виокремлювалися в спеціальні акти (укази, постанови, збірники, гірничі статути) [22, с. 8].

Висновки. Період перебування українських земель у складі Литви та Польщі (друга половина XIV – початок XVI ст.ст.) значною мірою вплинув на розвиток правового регулювання гірничих відносин, а також формування інституту контрольно-наглядової діяльності.

Під час перебування частини українських земель у складі Великого князівства Литовського на вказаних землях відбувся бурхливий розвиток законодавства, що позначилось прийняттям Литовських статутів (1529, 1566, 1588 рр.) – зводу законів Великого князівства Литовського, що базувались на українських традиціях «звичаєвого права» та нормах «Руської правди».

Період перебування українських земель у складі Польщі позначився виданням окремих кодифікованих актів («Гірничих статутів» 1368 р. та 1505 р.), формуванням інституту гірничої регалії, а згодом гірничої акцесії, появою інституту дозвільної діяльності («привілей») на здійснення розвідувальних робіт. Особливе значення для розвитку гірничих відносин мало запровадження інституту контрольно-наглядової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

- Білецький В., Гайко Г. Історія гірництва як складова цивілізаційного поступу: актуальність, досягнення і перспективи. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. № 21. С. 131–143.
- Курило В.І., Світличний О.П. Державний контроль у сфері земельних ресурсів. *Науковий вісник НУБІП України: Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 150–155.
- Майкут Х.В. Розвиток інституту речових прав на українських землях за Литовськими Статутами. *Науковий вісник*. 2009. № 1. С. 1–12.
- Гірна Н. Законодавство Великого князівства Литовського другої половини XIV – початку XVI століття: історичний. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 225–229.
- Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 4-те вид. Київ : Критика, 2009. 584 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т. / П. Сохань (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 1991–1998. Т. 6. 1995. 680 с.
- Крикун М. Земські уряди на українських землях у XV – XVIII століттях Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1994. С. 38–45.
- Тация В.Я. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003–2003. Т. 1. 2003. 656 с.
- Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України. 2017. 423 с.
- Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідження і дослідники. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2000. 160 с.
- Вашук Д. Формування правової культури Великого Князівства Литовського у другій половині XV століття – першій третині XVI століття. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 59–72.
- Вашук Д. Формування правової культури Великого Князівства Литовського у другій половині XV століття – першій третині XVI століття. *Український історичний журнал*. 2014. № 1. С. 59–72.
- Білоусов Ю.В., Калаур І.Р., Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: в 2-х т. / За ред. Р.О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009–2009 Т. 1. 2009. 1168 с.
- Микулич О. Нафтовий промисел Східної Галичини до середини XIX століття. Дрогобич : Коло. 2004. 32 с.
- Косташук В. Деякі історичні аспекти дослідження мінерально-сировинних ресурсів території Чернівецької області. Історія української географії. *Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. Випуск 2 (10). С. 53–57.
- Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації. Київ : Дух Літера, 2000. 494 с.
- Мірошніченко А.М. Земельне право України: Підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.
- Кірін Р.С. Історія гірничого права: навчальний посібник. Дніпропетровськ : Державний ВНЗ «Національний гірничий університет». 2011. 246 с.
- Письменна О.П. Історико правовий аналіз становлення законодавства у сфері видобутку корисних копалин. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 2. С. 54–57.
- Жупник. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%96%D1%83%D0%BF%D0%BD%D0%B8%D0%BA>
- Stanisław Gajda: Gwara górnicza. W: Górnicyz stan w wierzeniach, obrzędach, humorze i pieśniach. Dorota Simonides (red.). Katowice : Śląski Instytut Naukowy, 1988, s. 439.
- Кірін Р.С. Правове забезпечення видобування корисних копалин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2007. 15 с.
- Білецький В.С., Гойко Г.І. Хронологія гірництва в країнах світу. Донецьк : Донецьке відділення НТШ ; «Редакція гірничої енциклопедії» УКЦентр, 2006. 224 с.